

Legende L. Twerdianski Vormsi esitluse juurde 15. märtsil 2014

1. Ed Viiralti autasutalu.

Asub Kullamaa kihelkonnas Maidla mõisa keskuses. Viiralt, olles Vabadusristi kavaler, sai selle autasuks peale Vabadussõda. Ta ise muidugi polnud talupidamisest huvitatud ja tõi sinna oma vanemad, kes olid Varangu mõisa töölised.

Tuli muretseda tööriistad, vankrid, seemnevili, loomad. Viiralt ise veetis 1920tel suure osa ajast Pariisis ja ega tal polnud erilist huvi ega rahagi vanemaid toetada.

Kõrval asub Maidla kruusakarjäär, kust kohalik ajaloolane Ilmar Jõesoo 1972 a. leidis Eesti ühe suurima mündiaarde. Samas oli kivist hollandi tuulik, kus 1920tel Viiralt vähemalt kahel korral korraldas külarahvale oma joonistuste näituse (Ilse Tarangu mälestused).

Kas oli viga vanasõnas, et ega mõisamoonakast peremeest saa, või olid nii karmid ajad, igatahes 1930te algul läks Viiraltite talu haamri alla ja nad läksid siit ära.

Viiraltiaegsed tammed on praegugi õues. Paar aastat tagasi omandas mõisasüdame Soome kodanik ja ehitas talu varemetele omale eramu.

2. Kaitseliidu lasketiir

Selliseid lasketiire oli igas piirkonnas. Kehtis määrus, et lasketiirude vahe ei tohi olla suurem, kui 2 tunni jalgratta või hobusesõitu. Järgmine oli Ristil (17 km)

3. Angaarid

Haapsalu lennuväli oli strateegiline lennuväli, kus baseerus pidevalt kaks eskadrilli püüdlennukeid. Põhiülesandeks oli kindlustada strateegiliste pommitajate vastuvõtt. Põhja Sahhalinilt 11000 km kauguselt lendas iga kuu Eesti kohale 6 kuni 12 strateegilist pommitajat, pommitati Pakri saari ja muid polügoone. Tangiti Haapsalus iga lennuk u 50 tonni kütust, ja lennati tagasi Sahhalinile. Kuna nad tulid mere poolt, oli müra vähem. Ära minnes tegid nad pöörde aga enne Hiiumaad ja siis lennati üle Haapsalu u 1km kõrgusel ja siis klirisesid kõik aknad ning rääkida oli võimatu.

4. Lennuväelaste kalmistu Ämaris

Veneaegsel Ämari lennuväljal baseerusid moodsaimad püüdlennukid. Kalmistule on maetud u paarsada lendurit vanuses 25-40 aastat. Niivõrd ohtlik oli katselendurite töö, millest me midagi ei teadnud

5. Ürdiaia värav vanasse kloostriaeda

6. Esimese kaluriartelli VIKING esimene kontorihoone Topul.

Rääkis mulle selle loo vana kalur Vörklaev Haapsalus 1960tel.

Sõda oli lõppenud. Käsk tuli ja hakati kaluriartelli moodustama Topu kalurikülas. Oli vanamehi, kes polnud sõjas olnud ja noori kes veel sinna ei sattunud, oli ka sõjast tagasi tulnud Eesti Korpuse mehi.

Üks ettepanek oli, et paneme nimeks Viking, ikka uhke. Korpuse mehed ütlesid küll, et see läbi ei lähe, aga teised jäid peale ja pandigi Viking.

Maakonnavalitsuses olid puha umbkeelsed vene mehed. Paar kuud läks mööda ja keegi ilmselt kaebas (ikka omad, nagu eestlaste seas kombeks). Skandaal tuli suur-Läänemaal viikingid (sama nime kandis ka SS väeosa.)

Mõtlesid kalurid ja mõtlesidki välja: Uueks nimeks saagu AURORA! Kõik rahul, rahul umbkeelsed, sest see ju nende revolutsioonisümbol. Rahul ka kalurid, oli ju

koidujumalanna Aurora see, kes neid igal hommikul valgevahkvel merele minnes esimesena vastu võttis!

7. Piimapukk Luiste külas Märjamaa vallas

Nüüd on see kasutusele võetud külrahva kokkusaamiskohana. Kõrrekoorija on tõstetud aukohale, üleval on teadete tahvel, ka lillepoti jaoks on ruumi. Nii hea siin nostalgitseda

8. Kivi esimese baptistliku ristimise mälestuseks 1884.

Ka sellest ristimisest kuulsin 1960tel. Oli siis veel inimesi, kelle isad-emad või vanavanemad seal ristiti.

24.02. oli see sündmus. Ungru jõkke raiuti süllapikkune auk. Kokku oli tulnud inimesi 15-20 versta kauguselt. Pakases kasteti kõik üle pea jääauku, seljas ainult valge linane ristimissärk. Kahe nädala pärast olnud mitmed inimesed surnud. Polnud siis veel sooja teega kostitajaid ja kojugi pidid paljud vaesemad jala minema. Kivi paigaldati 1992, Haapsalu Baptistikoguduse 110 aastapäeva puhul.

9. Poldriga põld Matsalus.

Matsalu mõisa koduõpetaja Petri kirjutab 1802. aastal: "Meie mõisnikud on hakanud hoolitsema oma põldude viljakandmise eest. Pealetuleva mere eest kaevavad nad kraave ja valle. Selleks tarvitavad nad Karjalast ja Pihkvast toodud tiigikaevajaid, kuna nende endi tööorjad on palgehigis ja katkestamata puude varumisel, mis mõisate viinavabrikutes ära põletatakse"

9. Breti kivid Ridala mail.

Külamehe Albert Kallasmaa looming. A. Kallasmaa (Kaarli Brett) oli õnnetu saatusega mees. Ihult ja veidi ka hingelt väikeste puudustega oli ta ometi anderikas. Luuletas, maalits, mängis pille. Suure maaparanduse algul 1960tel leidis ta kutsumuse kividest naistele pühendatud tekste raiuda. Tema noorpõlve armastus talle ju ei vastanud. Neid kive palus ta maaparandajatel suurematel objektidel püsti ajada. Kokku oli neid kümnekond, millesse ta jõudis tekste raiuda, 4-5 neist on praegugi Parila- Puise tee ääres

10. Põlisteed

See tee kulgeb Riguldi kandis kahe kadunud küla vahel. Nende külade nimed on vakuraamatutes ära toodud juba 1400te aastate keskel. Kindlasti olid need külad ka enne seal. Seega on inimeste jalad neid käinud võib-olla 1000 aastat.

Huvitav on Eestiga seotud loodusfilosoofi Hermann von Keyserlingi teooria. Kreeka mägedes matkates märkas ta, et mägedesse viivad, seal kunagi paarsada aastat tagasi asunud küladesse viivad teed, ei olnud sugugi rohtunud. Tema hüpotees oli, et inimenergia osakesed, mis sadadest või tuhandetest jalgadest sadade aastate jooksul maapinda jäävad, avaldavad sellist mõju. Meilgi võib seda täheldada vanadel talveteede, mida pole ju pea sada aastat kasutatud, on rööpad selgelt näha ja rohukasv rööbaste on tunduvalt pärsitud.

11. Aleksander III mälestussammas

Legend räägib, et A olevat siin puhates hea meelega kaluritega noota vedanud. Keisrinna aga vaatas naiste käsitöid ja olevat ka ise osav tikkija olnud. Siin olevat A. leiutanud ka oma kuulsa Imperaatori kokteili.

Ettevaatust! Mitte enne koju jõudmist katsetada! Retsept: 100 ml viina, 100 ml šampust, loksutada, mitte segada ja korraga ühe sõõmuga consumeerida.

12. Mereäärne perekalmistu Hanila vallas.

Siia on maetud üks abielupaar. Võib olla oli see vana kalur või kaugemalgi oma elusõidud teinud meremees. Kalmuaia servast laineteni on kümnekond meetrit. Küllap tahtis vana meremees ka viimses voodis kuulata armastatud merelainete häält.

13 Koluvere hiidtamm.

See asub Koluvere lossi taga, übermõõt on üle 6 meetri. Lossi külastajaile jääks ta tähelepanuta, pärandkultuuriobjektina on sel tammel värvikas ajalugu.

Liivi sõja päevil 1570 paiku toimus siin nn Koluvere sõda, kus maamehed segadusi kasutades tahtsid isandatelt võimu ära võtta. Juhiks valiti Nissi mõisa sepp, hangude, vikatite ja kirvestega talumehi kogunes ligi paar tuhat. Siiski suutsid rootslased ja sakslased ühineda ja surusid mässu maha. Kroonikas kirjutatakse, et parkümmend juhti poodi lossi taga tammede otsa, paarsada sai ihunuhtlust ja Nissi sepp viidi Kuressaarde ning tõmmati nelja härjaga ta keha neljaks.

13. Truup metsaojal.

Ojakene algab allikatest Leevre küla lähistel Kullamaa kihelkonnas ja kulgeb läbi metsaheinamaade ja põldude. Ojakese laius on vavalt poolteist sammu. Allikavesi oli aga püha ja peremees sõnnikuvankrig sealt läbi ei sõitnud. Nägi hulga vaeva, et kivid kohale vedada ja truup laduda, kust praegu autodki üle sõidavad.

Olen vahel küsinud, kuidas tänapäeval sellest ojust üle mindaks? Haaratsitais puid sisse, küll traktor üle läheb!

Looduse ja inimese suhe oli 100-150 aastat tagasi teistsugune!

14. Talude õuepuud ja väravapuud.

Need on kõik enamasti isikustatud loodusobjektid. Puu istutati uue maja valmimisel, järeltulija sündimisel, peremehe või perenaise juubelil. Väravapuud olid tavaliselt karjatanuma otstes. Õuepuud on alati seotud kindla isikuga. Jakob Johan von Uexkülli omailma teooriast lähtudes moodustavad need ühe pere omailma, väljaspool seda peret nad tähendust ei oma.

Sellepärast on nende saatus kurb. Mahajäetud talude ümber sulanduvad nad ümbritseva metsaga ja tavaliselt selle raieküpseks saamisel ka raiutakse. Ainult tähelepanelik ja kultuuriteadlik uusomanik oskab selliseid puid säilitada.

15. Vanad kiviaiad on erilised saadikud minevikus elanud inimeste juurest.

Pajudel juhtudel olid nad kõlvikute eraldamiseks. Tuhu soosaarel oli aga ringikujuline kiviaed ümber kolme talu kaitseks huntide eest. Pea 2 meetrise aia peal oli veel kõrge hirsaed. Ööseks aeti kolme talu loomad aeda ja suleti väravaga.

Mitmel pool on aga mitme km pikkusi aedu. Soonistes näiteks on pikim läbimetsade kulgev aed 2,2 km pikk. Mis aed see oli. Olen sinna viinud nii biolooge kui arheolooge ja ajaloolasi. Selle vanuseks on hinnatud 250 kuni 400 aastat. Selliseid kõlvikuid tollal polnud. Mõisate piirid aga muutusid pidevalt, kord jaotati, siis mängiti üks küla kaardilauas maha, abiellumistega saadi juurde. On hüpoteese (Rommel) et sellised pikad aiad, mida eriti leidub Põhja –Eestis võivad olla muinasastronoomia atribuudid.

Kahju sellest, kui neid tänapäeva metsatööl lõhutakse, samal ajalkui me neist kui ajaloo saadikuist õieti midagi veel ei tea.

16. Vanad kiviraketega kaevud, ka üksikud kivikeldrid

Võivad samuti ajalooost palju rääkida. Sageli on kivikeldrid ja –kaevud ainsateks siiani säilinud rajatisteks vanades talukohtades. Rootsi ajaloolased selgitasid, et vanadest keldritest ja kaevudest on setete alt saadud hindamatu väärtusega esemeid, eriti tarbeesemeid, mis on ainult kohalik toodang olnud ja mille näidiseid pole muuseumideski.

Kujutame meiegi ette, et aastat 150 tagasi läks perenaine savikruusiga kaevule. Väike kõks vastu kivi ja pihku jäi ainult sang. Või kummardus vett võtma peretütar ja kukkus süngasse lahti läinud sõlg või juuksehe. Seal on need praegugi.

17. Vanad tellisekojad.

Kullamaa tellisevabrikus sündis kunstiprofessor Valdemar Väli. Ta isa oli seal 20. saj algul meister. Väli jutustas oma 90. sünnipäeval, kuidas töö kais seal. Pea kõige muu oli seal mänguasjade töökoda, tehti savist linde, rahakarpe jm. Need värviti ja saadeti Peterburi, Berliini, Helsingisse ja mitmesse teise Vene ja Saksa linna.

Sellisest ekspordist võib Kullamaa praegu ainult unistada!

Veel on huvitav, et vigadega mänguasjad, linnud, viled, karbid visati töökoja taha prügimäele. See kungas on praegugi näha. Ajaloo uurijad saaksid siit toodete nomenklatuuri uurida.

18. Jahikantsel Kullamaal.

Värvika ajalooa rajatis . Nimelt siin armastas jahil käia kunagine Eesti valitseja Johannes Käbin. Seal on elektrisoojendus, oli veetud telefon, toodud punane nahktugitool.

Vana mees istus tundide kaupa üleval, vahel laskis ka mõne metssea või souk

19. Järvakandi metsaveoraudtee

Mälestus ajast, kui klaasitehas oli oma võimsuse tipul. Kuna klaasi sulatamine nõudis sadu ruume puud püüas, tuli ehitada metsaveoraudtee, et kaugematest piirkondadest küttepuitu kätte saada. Talumeestel oli hea teenistus- vea koorem ainult raudtee äärde, peale võetakse igast kohast.

20. Ungru mõisa metsavahikoht

Metsaloolase Toivo Meikari uurimuse järgi oli Ungru mõisas metsavahid ametis juba 1728. aastal. See hoone on ehitatud 1920tel ja ilus näidis tollasest kodukultuurist.

21. Vana metsakultuur Rohumäel Kullamaal

Koluvare mõisnik Buxhoeveden lasi selle rajada 1896 a., et liivaselt mäelt tuuled liiva tema põldudele ei viiks. Teadaolevalt vanim metsakultuur Läänemaal.

22. Lühterkuusk

Pastor Kentmanni algatusel 1895 a. paiku istutatud puiestee Kullamaa kalmistu värvas. Säilinud 3 puud. Need oli Saksamaalt toodud pargimajanduseks kasvatatud poogitud kuused. Selliste seemnest võib tulla 0,1-0,2 % emapuuga sarnaseid.

23. Lehiseallee Haapsalus

1905 aastal, peale raudtee valmimist selgus, et vesi ei sobi auruveedureile. Ehitati 4 km veetrass Tamma järveni, kus oli ka pumbajaam. 1926. aastal trass võeti üles ja jäi teeks. 1950tel istutas metsavaht Johannes Mägisoo selle servadesse lehiseallee.

Mälestus Haapsalu veevarustuse ajaloost ja meenutus ühe elupõlise metsamehe elutööst.

24. Metsaseemlad, vaigutuslangid, millenniumikultuurid- etapid Eesti metsanduse ajaloost ja metsa eripärasest kasutamisest läbi aegade.

25. 1960tel ehitati esimesed puhastusseaded metsamajandite keskuste laiatarbesehkhidesse. Ka Kullamaa metskonnas oli oma laiatarbesehh töökoja juures. Seal tehti luudasid, vihtasid, freesiti drenaažitorusid, löödi kokku heinaredeleid.

Metsaülem Karl Pärn, väga ettevõtlik ja seaduskuulekas mees, kes tahtis alati silma paista, lasi ka puhastusseadme ehitada. See koosnes kuuest betoontorust, mis täidetud laastudega, ja ühendatud.

Selgus aga, et puhastusseade on mõtekas ainult veevärgi olemasolul. Metsaülem leidis lahenduse: Kui traktorist peale tööd käsi pesi, käskis ta pesuvee kausiga kallata ülemisse betoonkaevu. Mehed käisid mitu korda viimase kaevu juures vaatamas, et kas sealt tuleb puhas vesi. Ilmselt kausitäis vett imendus täielikult kuue toru laastudes.

Kuna alt ka musta vett ei tulnud, tehti järeldus, et puhastusseade töötab efektiivselt ja nii ka kanti ette.

Seda puhastusseadet võib praegugi näha Koluverest 1 km Virtsu poole, maantee silla lähedal.